

СЪБИРАТЕЛНИТЕ ИМЕНА ЗА НАЗОВАВАНЕ НА СЪВКУПНОСТИ ОТ РАСТЕНИЯ В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

Велин Петров
Великотърновски университет „Св.св. Кирил и Методий“

Велин Петров. Собирательные существительные со значением совокупной множественности растений в болгарском языке

*Собирательные существительные, обозначающие совокупную множественность растений в болгарском языке, делятся на прототипические и периферийные. Периферийные образуют несколько подгрупп в зависимости от своих грамматических, словообразовательных и семантических особенностей. Прототипические существительные, несмотря на свою консервативность и строгие правила, которым они должны соответствовать, подверглись изменениям в своей концептуализации и в современном болгарском языке отличаются по некоторым характеристикам от того вида, который имели в староболгарском языке. Основные отличия наблюдаются в выборе суффикса, при помощи которого они образованы; замена старого суффикса на окончание для множественного числа. В этом проявляется самая важная отличительная особенность современных собирательных имен, обозначающих совокупную множественность растений, которая является результатом развития этих тенденций, а именно – частичная замена части *nomina collectiva* на *nomina loci* и образование омонимического ряда периферийных собирательных существительных с полной числовой парадигмой.*

Ключевые слова: собирательные имена существительные, лингвистическая множественность, *nomina collectiva*

Velin Petrov. Collective nouns designating bunch plants in Bulgarian

*Collective nouns designating bunch plants in Bulgarian are divided into prototypical and peripheral. Peripheral collective nouns form several subgroups depending on their grammatical, word-building, and semantic features. Prototypical collective nouns, despite their conservatism and the strict requirements they must meet, were subject to change in their conceptualisation and in modern Bulgarian differ in character from the form they had in Old Bulgarian. The main differences are found in the choice of suffix classifier by means of which they are formed; reconsideration of the old suffix classifier as a plural ending. This is the most important of the distinguishing features of modern-day collective nouns designating bunch plants, which is the result of developmental tendencies, viz. reconsidering some of them from *nomina collectiva* into *nomina loci*, and constitution of an homonymic series of peripheral collective nouns having a complete numerical paradigm.*

Key words: collective nouns, linguistic category of collectivity, *nomina collectiva*

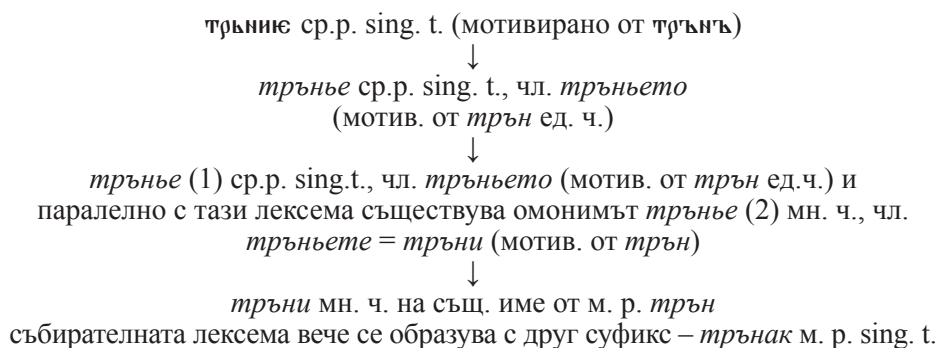
Събирателните имена формират два големи подкласа: *прототипични* (или още *същински събирателни*) и *периферни* (или още *имена на съвкупности*). При първия подклас събирателни имаме три задължителни условия, на които трябва да отговаря всяко едно съществително, за да бъде причислено към прототипичните събирателни, а именно да притежава *дефективна числова парадигма* (наличие на форма само за единствено число); да бъде *производно от броимо* съществително име, притежаващо корелативни форми за единствено и за множествено число; да се образува посредством *наставка класификатор*, прибавена към основата на произвеждащото съществително име. Що се отнася до периферните събирателни имена, нямаме строги граматични изисквания, на които те да отговарят, затова тези съществителни съставят три големи разреда в зависимост от своята числова парадигма: периферни събирателни с пълна числова парадигма; периферни събирателни *singularia tantum* и периферни събирателни *pluralia tantum*. При част от имената на съвкупности имаме наличие на суфикси класификатори, чрез които са образувани съществителните, но и тази характеристика не е задължително условие, за да бъде определено едно съществително като периферно събирателно име.

Развоят на лингвистичната категория събирателност е тясно свързан с абстракцията и връзките между понятията *количество* и *число*, *множество* и *цялост*. В предписмения период на българския език в него са се развивали процеси, наблюдавани и в останалите индоевропейски диалекти. Най-старите показатели на категорията събирателност са засвидетелствани при съществителните имена от така нар. *инактивен клас*, които съответстват на днешните съществителни от среден род. Показателите на флективната категория събирателност са били единствени изразители на множественост при тези имена, а разделната множественост се е разпространила най-рано при имената от така нар. *активен клас*, предшествващи съществителните от мъжки и от женски род. Тези съществителни са осмисляни като самостоятелни предмети, способни да бъдат както субект, така и обект на действие, затова вследствие те (особено тези от тях, които еволюират в женски род) могат да бъдат възприемани и като разделни, и като събирателни множества. Следи от процесите, започнали още в праславянския език и доведени до почти завършен вид в съвременния български език, можем да открием в най-старите писмени паметници на българския език. Събирателните имена, с които се назовават съвкупности от множество еднородни растения (или части от растения), които са обект на изследването ни, в старобългарския език влизат в групата на събирателните за *нелица*¹. В най-голямата си част те са образувани посредством *наставката класификатор -ниѣ* (или

¹ Събирателните имена в старобългарския език разделяме на два подкласа – назоваващи съвкупности от *лица* и назоваващи съвкупности от *нелица*.

-виѣ)², напр. вѣлиѣ, вѣтвиѣ, дѣвиѣ, жѣздиѣ, корениѣ, листвиѣ, прѣтиѣ, рѣпкиѣ, смоктѣвиниѣ, трѣниѣ; от среден род са и имат дефективна числова парадигма, изразяваща се в наличие на форма само за единствено число. Развойните тенденции, които засягат събирателните, назоваващи съвкупности от еднородни растения, еволюират в няколко направления.

Наставката класификатор, запазила своята централна роля да образува събирателни имена за нелица през много дълъг период от историята на езика ни, постепенно започва да се преосмисля като *окончание*, изразяващо множествено число:

Промяната в осмислянето на морфемата е свързана със стремежа на езиковото ни съзнание „да подчини квантитативната категоризация според концептуализацията на цялото като цяло, на нецялото като нецяло и на многото като много“, оттук следва разтварянето на събирателността в множественото число или сингуларизацията на значението, т.е. с числово дефективната форма за единствено число на събирателното име започва да се назовава всеки отделен елемент, съставляващ събирателното множество (Буров 2004: 98 – 99). Посоката на развитие, състояща се в стремежа да се заменя езиковата дефективност със симетричност, е характерна за много индоевропейски езици. Наставката -иѣ → -ѣ продължава да бъде водещ суфикс класификатор при образуването на събирателни имена за нелица и в среднобългарския период. Наставката -иѣ, с която се образуват събирателни имена от женски род, производни от думи в мъжки род, назоваващи съвкупности от лица (напр. в стрб. вратѣна, вратѣниѣ, ст.-рус. дружѣя, дядѣя, зятѣя, кѣнжѣя, ст.-пол. bracia, księza, г.-луж. bratřa, knjaža (мн. ч.), д.-луж. bratřa, kňaža и kněžza ‘господа ← ед. ч. kněz’, ст.-срб. брат’а, свѣр.

² Относно произхода на събирателните на -иѣ руският езиковед В. Дегтярьов стига до заключението, че събирателната функция на наставката се е развила на базата на първоначалното синкретично значение, свързващо идеята за пространство, предметно множество и качество. В праславянски -иѣ образува 4 омонимни реда съществителни: 1. имена с *абстрактно-качествени значения*, образувани от адективни, субстантивни и глаголно-именни основи, от типа на ст.-рус. веселиѣ, мудриѣ, съдружиѣ; 2. *абстрактни същ. имена за действия*, образувани от страдат. прич., напр. знаниѣ, рождениѣ; 3. *събирателни*, образувани от неодушевени същ. имена; 4. *местни имена*, производни от същ. и предложно-именни съчетания, в ст.-рус. върховѣ, побережѣ, поморѣ (Дегтярьов 1983а: 57 – 58).

срб. събират. браћа), е широко използвана в староруски език, среща се в старополски, в старочешки, в лужишките езици (Дегтярьов 1983а: 50 – 51). Интересна е връзката на тези две морфеми с правилото за съгласуване на събирателното име със сказуемото, което се спазва строго както в староруски, среднобългарски, старосръбски, така и в старочешки и старополски език. Правилото гласи, че съществителните събирателни, назоваващи сбор от неодушевени предмети и сбор от животни, завършващи на суфикс *-иѣ*, се съгласуват със сказуемо, което е в единствено число, докато събирателните имена на *-иѣ* за сбор от одушевени предмети, лица се съгласуват със сказуемо, което е в множествено число. Това правило, както отбелязва и В. Дегтярьов, има общоиндоевропейски и след това общославянски характер (Дегтярьов 1983а: 51; Дегтярьов 1983б: 74 – 75). На страниците на *Увод във всеобщото езикознание* (1943) Ст. Младенов разглежда това „граматически ‘неправилно’ съгласуване“ и го определя като „много правилно психологическо съгласуване“. Според него, „щом в околния свят има една съвкупност от много предмети, която се означава с граматичната категория събирателно име, и щом тази множественост на предметите може да изпъкне по-силно в съзнанието („душата“) на говорителя, то от *психологическо* гледище съвсем естествено, *правилно* е съгласуването на събирателно име в единствено число с глагол в множествено число, което „*граматиката*“ смята за „*неправилно*““ (Младенов 1943: 197). Начинът на съгласуване на събирателното съществително име със сказуемото в изречението и консервативността на правилото за това съчетаване на името с глагола според нас изиграват важна роля в промяната на концептуализацията на суфикса *-иѣ* → *-иѣ*, който започва да се преосмисля в българския език като белег за множествено число и събирателност, а не за единствено число (женски род) и събирателност, много по-рано в сравнение с морфемата *-иѣ* → *-ѣ/ѣ/ѣ*, която дори и днес е показател на единствено число и събирателност в някои български говори: *снопето, пръстето, клонето, гостето, листето, дабъето* (дъбето), *овоцето, трънъето* и др. под., а в книжовния език е изместена от морфемата *-и/ове* сравнително късно³.

В новобългарския период при събирателните имена започват да се извършват промени, които са писмено засвидетелствани, но вероятно в говоримия език те са започнали много по-рано. Тези преобразования са доведени до почти завършен вид днес. От анализа върху езика на някои от българските дамаскини от XVII и XVIII век можем да заключим, че наставката *-иѣ* → *-ѣ* → *-ѣ* е белег на събирателност и активно участва във формирането на прототипични събирателни имена за нелица (също така и за лица, напр. *българе(то), християне(то), царъето, господаре(то)*), но същевременно с това морфемата изразява в много случаи обикновено множестве-

³ Според Ст. Младенов *-ѣ* в своята роля на показател за множествено число се заменя с *-и*, защото е в неударено положение. Конкуренцията между двата афикса е много голяма, като в крайна сметка предимство печели *-и*. Ст. Младенов споменава един интересен пример, който илюстрира процеса – известната книга на Йордан Иванов *Българите в Македония* в своето първо издание е със заглавие *Българете в Македония*, а във второто е с познатото ни и днес име (Младенов 1979: 261).

но число. През този период дейно се проявява конкурентната наставка *-ак* (разширена понякога с форманта *-ал-*, *-ол-*, *-ул-* или *-ур-*), с която започват да се образуват събирателни имена, назоваващи съвкупности от растения или нелица, т.е. морфемата поема ролята на стария показател *-ъе*. В говоримия български език наставката се е появила много по-рано, отколкото в писмения. Това предположение според нас се подкрепя от факта, че за сравнително кратък период от време наставката *-ак* се налага напълно над по-стария суфикс, което не би било възможно, ако морфемата в тази своя роля не е била позната и отпреди на българското езиково съзнание. Събирателни съществителни на *-ак* и на нейните варианти *-алак*, *-оляк*, *-уляк*, *-уряк* (напр. *дренак*, *върбалак*, *трево(у)ляк*, *сламо(у)ряк*) са добре предствени в Найденов-Геролия *Речник на българския език Т. 1 – 5* и допълнението към него, което също потвърждава, че този суфикс е бил познат и усвоен в българските говори. В старобългарския и среднобългарския език не откриваме събирателни имена, образувани със суфикса, в староруския също не е продуктивен, що се отнася до формиране на колективни съществителни за неодушевени предмети. Съответната морфема на събирателната *-ак* в съвременния руски език в много случаи е *-ник* или *-ва* – *малинак* – *малинник* (но в говорите на донското казачество откриваме и *малинник* (Дегтярьов 2003: 275), *къпинак* – *ежевичник*, разг., диал. *тръстак* – *тростник*, *върбак* – *лозник* (но и *лозняк*), *вишна(я)к* – *вишенник* (но също и *вишняк* ‘компот от вишни’, множ. число не се употребява (Дегтярьов 2003: 79), *орешак*, *лещак* – *орешник*, *ракиак* – *раkitник* (но в донските говори събират. *раkitняк* (Дегтярьов 2003: 448), *ягодак* – *ягодник*, *листак* – *листа*). Все пак в немалко случаи на българската *-ак* съответства руската *-як*, разширена с форманта *-н-* → *-няк*: *брезак* – *березняк*, *дъбак* – *дубняк*, *липак* – *липняк*. Третият начин за предаване на събирателни, формирани в български език с наставка *-ак*, е описателен: *кестенак* – *каштановая роца*, *трънак* – *заросли терновника*, *крушак* – *заросли дикой груши*, и т.н. Наставките *-ник* и *-няк* са от групата суфикси в руски език, които имат „предметно значение“ и когато образуват имена от типа *березник* (от *берез(a)*), *ельник* (от *ель*), *крапивник* (от *крапив(a)*), *виноградник* (от *виноград*), *цветник* (от *цвет(ы)*) и *березняк* (от *берез(a)*), *дубняк* (от *дуб*), *лозняк* (от *лоз(a)*), се определят като слабо продуктивен тип наставка (*-ник*) и непродуктивен тип наставка (*-няк*) (Тихонов, Джамбазов 2001: 124 – 125). Като по-слабо продуктивен словообразователен тип се определят типовете на *-jak* и *-stw(o)* в полски език в сравнение със съответните словообразователни модели на *-ак(-як)* и *-ство* в български език (Крумова-Цветкова: 2007: 76).

За да проследим второто направление, свързано с развойните тенденции при събирателните имена, назоваващи съвкупности от растения в езика ни, трябва да разгледаме лексикосемантичните групи, на които се разделят прототипичните и периферните събирателни имена в съвременния български език. При първите откриваме три лексикосемантични групи събирателни: за назоваване на съвкупности от **лица** (напр. *братство*, *гражданство*, *епископат*, *интелигенция*), от **растения** (напр. *брезак*, *къпинак*, *малинаж*, *сливор*, *черешак*) и от **предмети** (напр. *апаратура*, *волтаж*, *документация*,

камънак, книжнина). Съответните групи, в които се разпределят периферните събирателни, са четири: за **птици и животни**; за **лица**; за **растения**; за **предмети**. С оглед на съществуването на трите разреда, обусловени от граматическите и словообразователните особености на имената на съвкупности, четирите групи се разделят на множество подгрупи. Имената на съвкупности, назоваващи сбор от растения, се подреждат в следните подгрупи: 1. имена на съвкупности, които са омонимни с една част от прототипичните събирателни имена (тези съществителни са *производни*, образувани са чрез *наставка класификатор*, различното при тях е, че притежават и форма за множествено число), напр. *лещак – лещаци*, *малинак – малинаци*; 2. имена на съвкупности с форма за единствено и множествено число, които не са производни и не са образувани с наставка класификатор, напр. *гора – гори*, *кория – кории*; 3. имена на съвкупности *singularia tantum*, които не отговарят на някое от трите условия, за да бъдат причислени към прототипичните, напр. *зеленина*, *плява*, *сено*, *флора*; 4. имена на съвкупности *pluralia tantum*, напр. *дебри*, *овоцья*, *посеви*.

Групата на прототипичните събирателни имена, с които в съвременния български език се назовават съвкупности от множество еднородни растения, е по-слабо звено, защото немалка част от съществителните в нея образуват омонимен ред от периферни събирателни имена, т.е. при тази група имаме преминаване на събирателни от ядрото към периферията на категорията събирателност, докато при останалите две групи прототипични събирателни – за лица и предмети – имаме вливане на нови съществителни имена, макар и малко на брой, от обема на абстрактно-събирателните съществителни, които влизат в състава на *названията на маси* (за връзката между *названията на маси* и *събирателните съществителни* с оглед на граматичната категоризация на неброимите съществителни имена вж. Буров 2004: 99). Имената на съвкупности, обозначаващи сбор от растения, от рода на *малинак*, *дъбак*, *букак* и пр., включваме най-напред в състава на същинските събирателни съществителни имена. Те са стари прототипични събирателни имена *singularia tantum*, образувани със суфикси класификатори като *-ак* (диал. *-ок*); *-ина*; *-(ъ)е*; разширените с форманти наставки *-алак*, *-оляк* и др.; *-лик*; *-аж*; *-аш*; *-ор*, напр. *букак*, *малинок*, *брезина*, *листе(то)*, *върбалак*, *дърволяк*, *емишлик*, *къпинаж*, *букаш*, *плевор*. Формата за множествено число, която притежават имената на съвкупности от омонимния ред, според нас е вторична и се появява по две основни причини: 1. стремежа на езиковото ни съзнание да разтваря езиковата (граматическа) дефективност в симетричност и 2. възприемането на имената от рода на *малинак*, *дъбак*, *букак* не като 'съвкупност от много растения, които раждат плода малина', 'съвкупност от много дървета дъб', 'съвкупност от много дървета бук', а като 'място, където расте/се намира съвкупност от много растения, които раждат плода малина', 'място, където расте/се намира съвкупност от много дървета дъб' и пр. С други думи, при съществителните събирателни, обозначаващи сбор от растения, имаме наличие на процеси, в резултат на които акцентът във възприемането на значението се измества от 'съвкупност от множество' към 'място, където има съвкупност от

множество' – имената преминават постепенно от групата съществителни *nomina collectiva* в редиците на *nomina loci*. Точно тези събирателни се явяват свързващото звено между ядрото и широката периферия на лингвистичната събирателност. Преосмислянето на съществителни *nomina collectiva* като *nomina loci* е явление, характерно и за други индоевропейски езици. В балтийските например старите словообразователни показатели на категорията събирателност са почти изчезнали, а „много от тях са придобили значение на *nomina loci*“ (Амбразас 1992: 35)⁴.

Промяната в концептуализацията на прототипичните събирателни, назоваващи съвкупности от растения, е обусловена от един много естествен и логичен начин на възприемане на сбор от множество еднородни растения, при който водещите семантични линии очертават два смислови центъра – *конкретност* и *статичност*. Високата степен на *абстрактност* при събирателните имена за лица е в контраст с високата степен на *конкретност* при колективните съществителни, назоваващи сбор от растения. В съчетание със значението *статичност* става много по-лесно за езиковото съзнание да преосмисли *конкретното* и *неподвижно множество*, разположено на едно *определено място*, като *конкретно* и „*неподвижно*“ *място*, върху което е разположено *определено множество*. Смятаме, че колкото и да напредва процесът на преосмисляне на 'множество' като 'място на множеството', винаги концептът *множество* ще присъства в езиковото съзнание, макар и в периферията. Развойните тенденции при тези събирателни имена

⁴ Ако отново направим сравнение на словообразователните компоненти в българския и в руския език, ще се очертае интересна картина. В руски език суфиксът *-няк* образува две групи съществителни: 1. събирателни, назоваващи съвкупности, които от своя страна се разделят на две подгрупи в зависимост от мотивиращата основа – а) сбор от предмети; мотивиращата основа е съществително (такива са споменатите събирателни за растения *березняк, ивняк, прутняк* и др.); б) сбор от предмети; мотивиращата основа е прилагателно име (*молодняк, сушняк* и др.); 2. съществителни имена, които назовават минерали и руди (*железняк, известняк* и др.) (Ефремова 2000). Във втория ред съществителни имена, образувани с наст. *-няк*, тя изразява веществено-събирателно значение. Другата наставка, съответстваща на българската *-ак* в руски език – *-ник* – образува две редици съществителни: 1. за лица: а) образувани от имена (*дворник, договорник, путник*), б) образувани от глагол (*заступник, наставник*), в) образувани от прилагателни (*пятидесятник*) или наречия (*надомник, напарник*) и 2. съществителни от м.р. с общо значение предмет или *пространство, в което се съдържа нещо*, и от наименованието на предмета се образува наименованието на пространството: а) предмет, назоваващ книги или съчинение (*вопросник, задачник*), б) пространство или територия, покрита или съдържаща предмета, чието име е основа на новообразуваната дума (*ельник, крапивник, малинник, осинник*), в) помещение за животни (*коровник*), г) предмет, предназначен за това, което назовава основата на мотивиращата дума (*бумажник, супник, чайник*) (Ефремова 2000). Съществителните от редица 2. б) съответстват на българските събирателни имена, завършващи на *-ак/-як*. Всичко казано дотук за двете руски наставки (*-няк* и *-ник*) и връзката им с българската *-ак/-як* и вариантите ѝ (*-алак, -олак, -улак*) означава, че докато в български език суфикс *-ак* формира (1) събирателни съществителни имена *singularia tantum*, назоваващи съвкупност от растения (и предмети) (*дъбак – ø*) и (2) омонимен ред съществителни имена, обозначаващи място (*nomina loci*), в които събирателността също е част от семантиката (*дъбак – дъбащи*), то в руски език да изпълняват тези роли са се специализирали два различни афикса, в които обаче семата *събирателност* присъства, макар и все по-засенчвана от семата *пространство, място, територия*, както между другото е и в български език.

в българския език и промяната в концептуализацията им, разгледана и в диахронен, и в синхронен план, ни показват общи характеристики, които са налице и в други индоевропейски езици.

ЛИТЕРАТУРА

Амбразас 1992: Ambrazas, S. On the development of *nomina collectiva* in the Baltic languages. // *Linguistica Baltica*. Vol. 1. Warszawa: Omnitech Press, 1992, 35 – 48.

Буров 2004: Буров, Ст. *Познанието в езика на българите. Граматично изследване на концептуалната категоризация на предметността*. Велико Търново: Фабер, 2004.

Дегтярьов 1983а: Дегтярьов, В. И. О происхождении и первоначальном значении праславянского типа имен собирательных на *-иѣ*. // *Этимология*. 1981. Москва: Наука, 1983, 50 – 58.

Дегтярьов 1983б: Дегтярьов, В. И. Оформяне на връзката между сказуемото и подлог със събирателно значение в славянските езици. // *Език и литература*, № 4, 1983. 74 – 86.

Дегтярьов 2003: Дегтярьов, В. И. и др. *Большой толковый словарь донского казачества*. Москва: Русские словари, Астрель, АСТ, 2003.

Ефремова 2000: Ефремова, Т. Ф. Новый словарь русского языка. Толково-словообразовательный. Москва: Русский язык; <<http://www.efremova.info>>

Крумова-Цветкова 2007: Крумова-Цветкова, Л. *Семантичната категория количество и нейното изразяване в българския език*. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2007.

Младенов 1943: Младенов, Ст. *Увод във всеобщото езикознание*. Второ, допълнено издание. София: Университетска печатница, 1943.

Младенов 1979: Младенов, Ст. *История на българския език*. София: Изд. на БАН, 1979.

Тихонов, Джамбазов 2001: Тихонов, А. Н., Джамбазов, П. Н. *Современный русский язык. Часть I. Морфемика. Словообразование*. Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 2001.